

**ÜMUMİŞLƏK DİALEKT SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN
ƏDƏBİ DİLLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ****S.İ.ƏSGƏROVA*****Bakı Dövlət Universiteti***

Hər şeydən əvvəl ümumişlək sözlər və ümumişlək dialekt sözləri anlayışları aydınlaşdırılmalıdır. Bu terminlərin hər birinin özünəməxsus mənası vardır. Ümumi, hamıya aid olan, hamını əhatə edən və ya bir neçəsinə məxsus, müştərək, eləcə də ümumilik, ümumi, hamıya və ya çoxusuna mənalarını bildirən sözlər kimi aydınlaşdırılır¹. Həmçinin «Azərbaycan dili izahlı lüğəti»ndə dialekt, dialektizm, dialekt üstü, dialekt fəvqü sözlər belə izah edilir: «Dialekt I yerli şivə, ləhcə Qarabağ dialekti, dialektizm – dialektdən ədəbi dilə keçmiş məhəlli söz və ya ifadə, bədii əsərlərdən dialektizmləri toplamaq»². Göründüyü kimi, dialekt, şivə və ləhcə sinonim sayılır. Onlar arasında sərhəd qoyulmur. Bizcə, elə belə yaxşıdır, yersiz mübahisəyə ehtiyac yoxdur. Həm də Azərbaycan dilində dialektlərin olmaması fikrini söyləyənlər keçmiş lingvistik ənənəyə – akademik M.Şirəliyev məktəbinə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Eyni zamanda Azərbaycanın coğrafi şəraiti ilə Rusiyanın və digər ölkələrin coğrafi şəraitinin fərqli xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Yəni Rusiyada bir dialektə məxsus adamları, digər dialektə məxsus olanlar başa düşmədikləri, çətin anladıqları halda, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt qruplarının daşıyıcıları əsasən bir-birini anlayırlar. Bu baxımdan Azərbaycan dilində dialekt, şivə və ləhcə sözlərinin ümumi, müştərək anlayış bildirdiyini söyləmək daha məqsədəuyğundur. Ümumişlək dialekt sözləri nisbi mənada anlaşılmalı, ümumişlək sözlərlə qarışdırılmalıdır. Bizcə, bölgələrin çoxunda başa düşülən, qavranılan dialekt sözlərinə ümumişlək dialekt sözləri demək olar. Dialekt sözlərinin dilin ümumi sistemində, lüğət tərkibindən ayrılmazlığı da yaddan çıxmamalıdır, hər şeyi mütləqləşdirməyə ehtiyac yoxdur.

Öz əsərləri ilə bədii ədəbiyyatı zənginləşdirən şair, ədib və dramaturqlar əsasən bütün zamanlarda canlı danışmaq dilindən, dialektlərdən bəhrələnmişlər. Dialektlərin ifadə imkanlarının, eləcə də ifadə vasitələrinin genişliyi yazıçılara onlardan məqsədəuyğun istifadətmə imkanı verir. Dialektlərdə müşahidə edilən güclü modallıq, ekspressivlik, ədat, modal söz, uşaq sözləri, alqış, qarğış, söyüş bildirən leksik vahidlərin bolluğu ədəbi dilə təsir göstərməyə bilmir. Dialektlər ədəbi dilin zən-

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild. Bakı, 2000, s.170.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild. Bakı, 1997, s.328.

ginləşməsinə mənə rolunu oynayır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində keçmiş üzləri qabarıq əks olunur. Belə ki, dialektlərin lüğət tərkibini diqqətlə gözdən keçirdikdə uzaq dövrlərin ictimai quruluşu, həyat və məişəti ilə bağlı bir çox arxaik sözlərlə qarşılaşırıq. Həmin sözləri müasir ədəbi dilimizin ləksikasında görə bilmirik. Dialektlərin lüğət tərkibində ədəbi dili zənginləşdirə bilən xeyli söz ehtiyatı var.

Akademik M.Şirəliyev yazır: «Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibi də ədəbi dildən bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir»¹.

1. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində keçmiş ictimai quruluş, həyat, məişət, adət, təsərrüfat və s. ilə bağlı olan bir çox arxaik sözlərə rast gəlirik ki, bunları müasir ədəbi dilimizdə görə bilmirik.

2. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində rayonu iqtisadiyyatı ilə bağlı olan bir çox təsərrüfat, maldarlıq terminləri işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir.

3. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində «növ anlayışını bildirən» sözləri nümunələşdirici anlayışları bildirən sözlərə nisbətən çoxluğudur. Məsələn, ədəbi dildə yağış anlayışını bildirən ümumiləşdirici yağış sözü işlənirsə, dialekt və şivələrimizdə bunun bütün növləri qeyd olunur; Məs.: 1) ağ yağış; 2) dolu yağış; 3) gülşad yağış; 4) sısdı yağış (Muğ.) Ya da kotana qoşulan öküzlərin sırasını bildirən adlar belə göstərilir: birinci cüt: xərəzən, ikinci cüt: qaraqayış, üçüncü cüt: nörük (Bor.) və s.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində yeni təsərrüfat forması ilə əlaqədar olaraq bir sıra yeni sözlərə təsadüf edilir ki, bunlar morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlmişdir. Məs.: quzuçu, sağıcı, yerbeliyən, süddaşıyan, dərzdaşıyan, penirqazyan, dərmansəpən, kün atmax, taxıl atmax, pul atmax və s.

Akademik M.Şirəliyevin yazdığı kimi, Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlər arasında həm fərqlər, həm də qarşılıqlı əlaqə vardır.

Müxtəlif semantik sahələrə aid sözlərin həm dialektlərdə, həm də ədəbi dilimizdə olduğu məlumdur. Məsələn, qohumluq əlaqələrini göstərən bir ümumişlək dialekt sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibində də vardır. Məsələn, *ata, ana, dədə, bab, qardaş, nəvə, nəticə, dayı, əmi, bibi (büvü - Qazax dialektində), gəlin, xala, baba, kötükçə// kötücə, qayın (qeyin (Bakı), qaynata, qeynata (B), baldız (baldız – arvadın kiçik bacısı mənasında Mahmud Kaşğarının lüğətində də işlənmişdir), gəlin// gəlin, Qayınana, qeynana (B), bacanaq//bağanax, kürəkən, əmidostu, dayıdostu, quda (qız və oğlan valideynlərinin bir-birinə verdiyi ad), günü (bir kişinin iki arvadının bir-birinə verdiyi ad), yengə (gəlini bəyin evinə ötürən qadın və ya qardaş arvadı), elti (iki qardaşın arvadı, daha doğrusu, qardaş arvadları), yeznə (bacının əri), bacanax (bacıların ərləri), bir çox türk dillərində (türkmən, qırğız, başqırd və s.) bağa formasında işlənir, türk dilində bacanak forması vardır. Quda sözünə quda (Azərbaycan, türkmən), küda (qırğız, qazax), kuda, kudaji (tuva, oyrat), yengə, elti sözlərinə türk dilində, elti sözünə türkmən dilində də rast gəlirik. Göstərilən ümumişlək dialekt sözləri daha qədim dövrlərin yadigarıdır. Onların bəzilərindəki -anax, -ti, -gz şəkilçiləri artıq məhsul-*

¹Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları . Maarif, B., 1967, s. 324

darlıqlarını itirmişdir. Ümumişlək dialekt sözlərinin digər türk mənşəli dillərdə işlənmələri də maraqlıdır.

Ümumişlək dialekt sözlərinin bəziləri islam dininin təsirinə məruz qalmamışdır. Onlar indi də dialekt və şivələrimizin, eləcə də ədəbi dilimizin lüğət tərkibində işlənir. Belə sözlər sırasına gillə (böyük və kiçik), qorabışirən ay, quyruqdoğan ay və s. göstərmək olar.

Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus sözlərin fonetik tərkibini müşahidə etdikdə dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan qarşılıqları ilə əvəz olunmasının şahidi oluruq. Həm də bu xüsusiyyət Ağamusa Axundovun göstərdiyi kimi qapalı dodaqlanan saitlərə daha çox aid olmuşdur. Dilçi alim Ağamusa Axundov öz tədqiqatında dodaqlanan qapalı saitlərin öz dodaqlanmalıq fərqləndirici əlamətlərini itirmələrinə aid Azərbaycan ədəbi dilinin bütün dövrlərindən misal göstərməyin mümkünlüyündə bəhs edir¹. Həmçinin nümunə göstərilən cümlələrdəki sözlərin fonetik tərkibi həmin fikrin doğruluğunu təsdiqləyir: Barırqanlar ulusu tutuldu... Çobanın əllərin çözdü, alnından bir öpdü («Kitabi-Dədə Qorqud»); Kim ki heyvan oldı, adı at imiş... Münəvvər eylə vüsəlinlə, ey qəmər, Gözü-mü... (Nəsimi); Şol pəyi peykər ki, yüzindən niqab almış gəlür (Kişvəri); Bir dəvəsiz dərdə uğratmış özün miskin təbib (Füzuli); Evdən çıxdı çün dişxariki adam Ani gördilər, qamu ana yükürdilər («Şühədnamaz»). Dodaqlanmalıq belə sistem halında pozulmasına səbəb onun şəkilli morfezlərdə fonematik məna bildirməməsi olmuşdur. Belə bir xüsusiyyətə əvvəlki dövrlərdəki kimi səciyyəvi, kəskin olmasa da, müasir Azərbaycan ədəbi dilinə aid sözlərdə də rast gəlinir. Dodaqlanan saitin söz və ya sözformanın sonuna doğru axırıncı hecəyə işləndikcə dodaqlanma dərəcəsinin də azalması söylənilən fikri təsdiq edir. Bu baxımdan da Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsindən danışmaq mümkündür.

Belə ki, dodaqlanan qapalı saitlərin onlara uyğun dodaqlanmayan saitlərlə sözkökü morfezlərində əvəz olunmasını (sözlərin tərkibində ü > i hadisəsi) xüsusən şərq dialekt və şivələrində yayılmışdır (Bax: M.Ş. AD, s.44-46). Göstərilən fonetik hadisənin sözün şəkilçi hissəsində ümumxalq səciyyəsi daşdığını deyə bilərik.

Həm müasir ədəbi dilimizdəki, həm də dialektlərə məxsus ümumişlək səciyyəli sözlərdəki həmin xüsusiyyət şəkilçilərdə işlənən saitlərdə dodaqlanmalıq əlamətinin zəifliyinin uzun müddətli tarixi olduğunu göstərir.

Dodaqlanma fərqləndirici əlamətinin zəifliyi dilimizin tarixində fərqli şəkildə, yəni yuxarıda xatırladığımız fonetik hadisə tamamilə fərqli – ona əks formada da özünü göstərmişdir. Konkret desək, u-l, u-ı, ü-i hadisəsi qədər geniş olmasa da, Azərbaycan ədəbi dilinin bütün tarixi prosesində ı-u, i-ü hadisəsi də müşahidə edilir. Dodaqlanmalıq əlamətinin itməsi barədə məlumat verdiyimiz kimi, dodaqlanmalıq əlamətinin yaranmasının da dilimizin bütün inkişaf dövrlərinə aidliyindən danışmaq olar. Azərbaycan ədəbi dilinə aid nümunələrin tərkibindəki fikrimizi izah etmək baxımından maraqlıdır:

Mən aşağı qulpa yapışram, sən yuxarı qulpa yapışsın, mərə qavrat oğlu, oxulamı, qılınclamı, gəl bəru söyləşəlim dedi («Kitabi-Dədə Qorqud»); Ağzına kim alır meyi, kim dəxi fikri cam edər... Afərin ol gül

¹ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, s. 18.

yanaqlı dilbəri-rənaya kim... (Nəsimi); Məşuqə saruya baxsa aşiq... Şol pəri neykər ki, yüzindən nigab almış gəlür (Kişvəri); Məşuqə Saruya baxsa aşiq... (Xətai); Qamu cəfalara səbr eyləyüb düa qılğıl (Füzuli); Şəfəq yarağın eliyub Əraq Sarusinə yüz qoydu (Şühədanamə); Gəştə çıxıb yar gəldigin eşitmiş (Vaqif); Sonra bilmirük nə olacaq elə buratan bilürük (M.Axundov).Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, ümumişlək dialekt sözlərində də dodaqlanmayan qapalı saitlərin özlərinə uyğun dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsinə rast gəlirik. I səsinin u səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi əsasən şərqi dialektlərində, xüsusən Quba dialektində özünü göstərir. Bundan başqa Zaqatala, Qax şivəsində də həmin hal müşahidə edilməkdədir. I-u hadisəsinə çox vaxt sözlərdəki qoşadodaq (m,p,b), diş səsləri (t, l, r, ş) və dilarxası (x,g) səslərindən sonra təsadüf edildiyi bildirilir (M.Ş.AD, s.48). Sözlərin tərkibində i səsinin dodaqlanmalığı keyfiyyəti kəsb etməsi daha çox Naxçıvan dialekt və şivələrinə aiddir.

Akademik M.Şirəliyev bu fonetik hadisənin qədim türk abidələri, həmçinin müxtəlif türk dillərinin dialektləri üçün səciyyəvi olduğunu göstərmişdir (M.Ş.,AD, s.48).

Ədəbi dilimizin əvvəlki dövrlərində həmin hadisənin müşahidə edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Bunun dilxarici səbəbləri vardır.

Ədəbi dil ilə dialektlər arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsindən söhbət açarkən ilk öncə ədəbi dilin nə olduğunu, onun necə yaranmasını təsvir edərkən canlandırmaq vacibdir. Prof.Ə.Dəmirçizadə yazmışdır: «Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında qurulur, lakin ümumxalq dili ilə dil heç bir dövrdə eyniyyət təşkil etmir. Ədəbi dil ümumxalq dili üzərində seçmə və əvəzetmə prinsipi əsasında əməliyyat aparmaq yolu ilə düzəlir». «Bir qayda olaraq, ümumxalq dili üzərində müəyyən əməliyyat aparmaq düzəldilmiş dil – ədəbi dil hesab olunur» (1, s.12).

Professor T.Hacıyevin fikri də əsasən belədir: «Ədəbi xalq dili əsasında seçmə və əvəzetmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkili olunan nitq-təzahürdür». «Ümumxalq dilinin müəyyən normaya tabe edilən, normativ tələblər çərçivəsində fəaliyyət göstərən qolu ədəbi dilidir»¹. Söylənən fikirlərdən ədəbi dilin canlı danışq dili, ümumxalq dili üzərində seçmə və əvəzetmə əməliyyatı nəticəsində formalaşdığı aydın olur.

Ədəbi dil normaları, həmçinin onun variantları dilçiliyin problem səciyyəli məsələlərindəndir. Ədəbi dil normalarının yaranması, müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi ixtiyari, təsadüfi, eləcə də subyektiv xarakter daşmalıdır.

Ədəbi dilin normaları onun işləndiyi yerlərdə – fərdlərarası danışıqlarda, mədəni-kütləvi tədbirlərdə, təhsil ocaqlarında, radionun, televiziyanın elm və təhsil verilişlərində qorunmalıdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsi işində ümumişlək dialekt sözlərindən də bəhrələnməli, faydalanılmalıdır. Ümumişlək dialekt sözlərindəki təbiiliyə, işləkliyə, sabitliyə və istifadəedilmə zəruriliyinə böyük əhəmiyyət vermək, onların ədəbi dillə dialektləri yaxınlaşdırmaqda oynadıqları rol unudulmamalıdır. Daha doğrusu, dialekt leksikasında mühüm yer tutan həmin hissənin – ümumişlək dialekt sözlərinin kütləvi xarakter daşıdıqlarına görə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-semantik sisteminin zənginləşməsinə xidmət etdiyi nəzərə alınmalıdır. Müasir milli Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, zən-

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı, 1976.

ginləşməsi, təmizliyi qayğısına qalan və yüksək vətəndaşlıq ləyaqətini uca tutan müəllimlər yazıçılar, radio, televiziya verilişlərinin aparıcıları, təşkilatçıları, tələbələr, eləcə də başqa ictimai-mədəni yerlərdə çalışanlar ümumişlək dialekt sözlərinin ümumi ədəbi dilin ruhuna yad olmadığını bilməlidir. Ümumişlək dialekt sözlərinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində get-gedə ünsiyyət prosesində işlənmə imkanlarının artması müşahidə edilir. Ümumişlək dialekt sözlərinin Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini yalançı, aldadıcı norma təsirindən qoruması da yaddan çıxmamalıdır. Təbiilik ümumişlək dialekt sözlərinin mahiyyəti, fərqləndirici əlamətidir.

İşləklik əlaməti haqqında danışdığımız dialekt sözlərinin ümum-millə xarakteri, onların çox yerdə başa düşülməsi ilə sıx bağlıdır. Heç də gizli deyildir ki, bizim humanitar peşə adamları içərisində bəzi alimlər, yazıçılar, şairlər, xüsusilə jurnalistlər «yeni» söz yaratmağa, savadlı alimnəma görünməyə xatirinə əcnəbi söz, ifadə işlətməyə meyl edirlər. Belələri ədəbi dilin bu cür zorakılığı, yad ünsürləri qəbul etmədiyini unudurlar. Məsələn, bir çox ziyalıların nitqlərində müvəffəqiyyət, nailiyyət, nöqtəyi-nəzərdən, malıkdir, malıq olan və s. sözləri işləndiyini görürük. Halbuki, dilimizdə uğur, baxımdan, var kimi sözlər işlənir.

Alınma sözlər əvəzinə, norma hüququ qazanmış və qazana bilən ümumişlək dialekt sözlərini müasir Azərbaycan ədəbi dilinə gətirmək daha məqsədəuyğundur.

Ədəbi dilin inkişaf mərhələlərində canlı danışmaq dili dialektlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur.

Ədəbi dilin canlı danışmaq dilinə yaxınlığı onun lüğət tərkibinə ümumişlək səciyyəli dialekt sözlərinin, formalarının gətirilməsinə şərait yaradır. Canlı danışmaq dili sözlərinin müəyyən qatını isə ümumişlək dialekt sözləri təşkil edir. Dialektizmlərin müəyyən qismi bədii ədəbiyyata müxtəlif dialektlərə mənsub olan şairlər, yazıçılar vasitəsi ilə gətirilir.

Hər bir sənətçi dövrün ədəbi dil normalarına sadıq qalmaqla yanaşı, dialekt sözlərindən, formalarından da istifadə edir.

A.A.Axundov sabitliyin ədəbi dil normasının iki mühüm əlamətindən biri olduğunu göstərmişdir. Lakin o, normanın dəyişkənliyi prinsipini qəbul etmişdir.¹ Normanın tarixi kateqoriya olması dil, dildaxili və dilxarici amillərin təsiri ilə onda dəyişikliklərin getməsinə göstərir. Norma elastik sabitlik keyfiyyəti ilə seçilir. Ədəbi dil norması ilə əlaqəli anlayışlar içərisində variantlıq da qeyd edilməlidir. Norma anlayışının meydana çıxması məsələsi dil sistemində eyni hadisənin ifadəçisi olan variantların mövcudluğu ilə bağlıdır. Variantların formaların formalaşması və inkişafında müəyyən rol vardır. Dil sisteminin vahidlik tələblərinə cavab verməsi əsas şərtlərdən sayılır. Elə bu tələb insanları variantlardan birini seçib digərlərindən imtina etməyə yönəldir, variantların seçilməsində müxtəlif prinsiplərin nəzərə alınmasına zəruri ehtiyac duyulur. Qənaət, analogiya belə prinsiplərdəndir. Rəqabət nəticəsində variantlardan birinin çox zaman qısa olanın qələbə çalması qənaət prinsipi ilə bağlıdır. Analogiya prinsipi dildəki bir çox variantların tədricən vahid hala salınmasını təmin edir.

¹ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. B., 1973.

Normanın anlaşılın olması ona verilən tələblərdən biridir, məsələn, qənaət prinsipinin tələbinə görə rəqabət aparın variantlardan çox zaman qısa qələbə çalır.

Variantlılığın meydana çıxmasının müxtəlif səbəbləri vardır. Onlardan biri də dialektlərin təsiridir. Həqiqətən də dialektlərin ədəbi dilə təsiri nəticəsində dilin müxtəlif səviyyələrində variantlar yaranır. Zaman keçdikcə bunlardan yalnız biri normaya çevrilərək ədəbi dildə qalır, digərlərinin isə ya dildən çıxması, ya da üslubi məqsədə xidmət etməsi müşahidə olunur. Ünsiyyət prosesində anlaşılın ümumişlək dialekt sözləri ədəbi dili zənginləşdirməyə xidmət göstərir. Yəni ümumişlək dialekt sözləri anlaşılıqda ədəbi dilin leksik normasının tələblərini ödəyən vahidlər sisteminə daxil olur. Belə dialekt sözləri ədəbi dilin xəlqiləşməsi və milliləşməsində mühüm rol oynayır. Ədəbi dil normalarının sabitləşməsi məsələsi tarixi kateqoriyadır. Belə ki, ədəbi dilin normaları tarixi inkişaf prosesində tədricən sabitləşir. Ədəbi dilin dialektlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin tarixi uzaq keçmişlərə gedib çıxır.

Uzun sürən tarixi inkişafın nəticəsində Azərbaycan dilinin zəngin dialekt leksikası yaranmışdır. Dilin qədim leksik qatına aid sözlərin dialektlərin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanıldığı müşahidə edilir. Buna görə də canlı danışiq dilinin təbii xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən dialektlərdən dilçilik araşdırmalarında etibarlı mənbə kimi istifadə edilir.

Ədəbi dilin mahiyyətini əks etdirən, onun başlıca fərqləndirici əlaməti hesab olunan normalar tarixi kateqoriyadır. Bu normalar tarixi dövrlər bir-birini əvəz etdikcə dildaxili qanunauyğunluqlarda baş verən proseslərin, eləcə də dilxarici amillərin təsiri ilə dəyişir. Dəyişmə isə onun (normativliyin) inkişafı, mükəmməl formaya düşməsi və təkmilləşməsi ilə nəticələnir.

Həm də fonetik sistem və qrammatik quruluşla müqayisədə dilin lüğət tərkibi dildaxili, dilxarici təsirlərə daha çox uğrayaraq inkişaf edir və təkmilləşir. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində üzə çıxan dəyişikliklər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində əks olunur. Dialektlər lüğət tərkibinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Dilin lüğət tərkibinin bu layı leksik-semantik inkişafı təmin edən mənbələrdən biridir. Dialektlərin ədəbi dilin digər sahələri ilə müqayisədə lüğət tərkibi ilə qarşılıqlı əlaqəsi daha güclüdür. Dilin lüğət tərkibi dialektlərin ədəbi dilin fonetik və qrammatik sahələr üzrə qarşılıqlı əlaqəsində də həlledici rol oynayır. Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlər tərkibinin araşdırılması prosesində dialektlərə əsaslanmağa zəruri ehtiyac duyulur. Ədəbi dilimizin fonetik sistemi üçün səciyyəvi olan və olmayan cəhətlər dialektlərdə də əks olunur. Məsələn, ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmayan ilkin uzanma dialektlərdə də çox zəif halda özünü göstərir. Bu haqda A.Axundov yazır: «Bu xüsusiyyət bir neçə sözdə Nuxa (Şəki – A,A.) dialektində (məs.: sarı¹, qarı¹, barı¹, morux – Aşiman, 73) və Qazax dialektinin Başkeçid şivəsində (məs.: qarı, anqu, ceyl – Djanqidze, 4) görə bilərik» (M.Ş.,AD, 24)». Azərbaycan ədəbi dili tarixində sait fonemlərlə bağlı əmələ gəlmə yerinin qeyri-sabitliyi özünü göstərmişdir¹.

Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus sözlərin fonetik tərkibinə diqqət yetirəndə saitlər sisteminin bütün tarixi inkişaf boyu qapalıq-açıqlıq

¹ Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. B, 1973, s 16.

fərqləndirici əlamətini qoruduğunu yəqin edirik. Başqa sözlə açıq və qapalı saitlərin bir-birini əvəz etmələrinə nə ədəbi dildə, nə də dialektlərdə rast gəlinir. Bu da ədəbi dillə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsinə nümunə ola bilər.

Ədəbi dillə dialektlər arasında qarşılıqlı əlaqənin olmasına təbii baxılmalıdır. Dialektlərlə ədəbi dil fərqlənsələr də, dialektlər ədəbi dilə qarşı qoymaq doğru deyildir. Çünki ədəbi dilin yaranıb formalaşmasında, zənginləşməsində dialektlərin də müəyyən rolu vardır. Ədəbi dilə və dialektlərə bir-birinə qarşı zidd, əks mövqelərdə dayanan hadisələr kimi baxılmamalıdır. Bunların ümumxalq dilinə bağlılıqları eyniköklü hadisələr adlandırılmalarına imkan verir. Yəni ədəbi dil də, dialektlər də ümumxalq dilinin tərkib hissələridir.

Ümumxalq dilinin danışmaq səsli sistemi, lüğət tərkibi, həmçinin qrammatik quruluşu üzərində aparılmış seçmə və əvəzetmə əməliyyatı ədəbi dilin formalaşması ilə nəticələnmişdir. Normativlik ədəbi dilin ən başlıca fərqləndirici əlamətidir. Ona görə də ədəbi dilin normaları anlayışı və onu gerçəkləşdirən, ifadə edən terminlər sistemi yaranmışdır. Lakin bu heç də dialekt üçün norma xarakterik deyildir fikrini söyləməyə əsas vermir. Normal, anlaşılıq ünsiyyətə həmişə zəruri ehtiyac duyulur. Məsələn, digər xalqlar, millətlər kimi, azərbaycanlılar da müxtəlif regionlarda, zonalarda yaşayırlar, ancaq onlar Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərindən olsalar da, ünsiyyət prosesində bir-birilərinə anlaya bilərlər, yəni dialektlərə aid sözlər də işlənmə dairələrinə görə fərqlənilir. Onların müəyyən hissəsi ümumişlək xarakterlidir. Belə dialekt sözlərinin işlənmə dairəsi genişdir. Ümumişlək- işlənmə sahəsi geniş dialekt sözləri Azərbaycan dilinin dialektləri üçün daha səciyyəvidir.

Normal, maneəsiz ünsiyyətin baş tutmasından ötrü dialektlərdə də normanın varlığı zəruridir. Dialektlərdəki norma ədəbi dil normasından ənənə ilə qorunması, şüurlu surətdə seçilməməsi və yazıya alınması ilə ədəbi dil normasından fərqlənir. Başqa dillər kimi, Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək prosesində də yazılı mənbələrlə yanaşı olaraq canlı dilin, xüsusən dialektlərin verdiyi faktlar olduqca böyük rol oynayır. Ümumxalq dilinin yaranıb formalaşması müəyyən tarixi mərhələnin keçməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Dialektlərdə ümumxalq dilindən əvvəl yaranmış qəbilə dillərinin izləri, xarakterik xüsusiyyətləri qorunur. Ədəbi dilin tarixi araşdırılarkən dialekt materiallarının yazılı mənbələrlə tutuşdurulmasına zəruri ehtiyac duyulur.

Bəzən yazılı ədəbi dil materiallarının tarixi dövrdən asılı olaraq ayrı-ayrı dialekt xüsusiyyətlərini əks etdirməsinə də, ədəbi dillə dialektlərin qarşılıqlı münasibəti kimi baxılmalıdır. Məsələn, ümumxalq Azərbaycan ədəbi dilinin ilk dövrlərinə məxsus materiallardan bu dövrdə ədəbi dili üçün Şirvan dialektlərinin əsas olması qənaətinə gəlinmişdir. Ancaq XV əsrdə – Şah İsmayıl Xətai dövründə və əsasən XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin daha çox Təbriz, yaxud ümumiyyətlə cənub dialekti əsasında inkişaf etməsi müəyyənləşdirilmişdir. XVIII əsrin ədəbi dili üçün üstün səviyyədə istifadə edilən Qarabağ dialekti olmuşdur. Bu, yəni o dövrün ədəbi dilinin Qarabağ dialekti ilə bağlılığı diqqətdən yayınmamalıdır.

Yazılı mənbələrdə müşahidə edilən bir çox sözlərə, qrammatik formalara, fonetik vahidlərə ümumxalq dilində, eləcə də ümumxalq dili əsasında formalaşmış ədəbi dildə saxlanmasa da, bu və ya digər dia-

lektde saxlanılmışdır. Ə.Dəmirçizadənin göstəridiyi kimi, Azərbaycan ədəbi dili materiallarından təxminən XVIII əsrə qədər saitle bitən isimlər təsirlik hal şəkilçisi qəbul etdiyi zama «n» samiti əvəzinə «y» artımı ilə işlənmişdir. Bu xüsusiyyət indi də bəzi dialektlərdə qalıb.¹

Yazılı mənbələrdə bir sıra şəkilçilərin tarixən müasir ədəbi dilimizdəkindən fərqli formada yazıldığını görürük. Məsələn, indiki zamanı və nisbi keçmiş zamanı bildirən şəkilçilər lap başlanğıc çağında dodaq ahənginə uyğun yazılmışdır, yəni «alır», «gəlir», «alıb», «gəlib» əvəzinə «alur», «gəlür», «alub», «gəlüb» kimi yazılmış və bu proses yazılı mənbələrdə XX əsrə qədər davam etmişdir.

Belə vəziyyətin əsaslı izahını vermək üçün qədim yazılı mənbələrlə yanaşı, hazırda mövcud olan dialekt materiallarına da diqqət yetirmək zəruridir. İndi dodaq ahənginin üstünlüyü ilə seçilən Şamaxı, Bakı, Salyan dialekt materialları yazıda həmin formanın uzun müddət qalma səbəbini aydınlaşdırmaq işində mühüm rol oynayır. Deməli, ədəbi dillə dialektlərin əlaqəsi məsələsinin tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının lüğət tərkibində tez, cəld mənasında becid sözünün işlənməsi məlumdur. Bu söz indi Bakı dialektində də o mənanı ifadə edir. Həm də belə dialekt sözləri əksəriyyət tərəfindən anlaşıldığı üçün ümumişlək dialekt sözləri sırasına aid etmək olur.

Ayrı-ayrı sözlərin mənasını, daxili formasını müəyyənləşdirməkdə Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsinin rolu böyükdür. Məsələn, vaxtı ilə Azərbaycan ədəbi dilində və xüsusən onu yazılı mənbələrində «dustaq» sözü «tutsaq» şəklində işlədilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin araşdırılması prosesində dialektlərimizin lüğət tərkibinə müraciət etməyə zəruri tələbat duyulur. Ümumişlək dialekt sözlərini ədəbi dilimizə məxsus müxtəlif leksik-semantik söz qruplarının keçdikləri tarixi inkişaf yolunun qaranlıq və kölgəli hissələrini hərtərəfli işıqlandıran parlaq çıraq adlandırmaq olar. Azərbaycan ədəbi dilinin əvvəlki dövrlərinə aid lüğət tərkibinin hərtərəfli öyrənilməsində ümumişlək dialekt sözləri əvəzsiz rol oynayır. Çünki ədəbi dilimizin qədim dövrünü əks etdirən sözlərin mühüm bir hissəsi müasir ədəbi dildə qalmasa da, ümumişlək dialekt sözlərində qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərinə aid yazılı mənbələrdə işlənmiş sözlərin dialektlərin lüğət tərkibində saxlanması da ədəbi dil ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsinin göstiricisidir.

Gənc qrammatiklər dilçilərin əsas diqqətini ümumxalq dilinə və dialektlərin öyrənilməsinə cəlb etmişlər. Onlar canlı dilləri, dialektləri öyrənməyin təbliğinə böyük əhəmiyyət vermişlər (2, s.229). Yəni dilçilərin diqqətini bu istiqamətə yönəltməyi məqsədəuyğun saymışlar.

Azərbaycan ədəbi dilinin ayrı-ayrı dövrlərinə aid müəyyən məsələləri yüksək elmi-nəzəri tələblərə uyğun üzə çıxarmaq, aydınlaşdırmaq üçün ən qədim və maraqlı linqvistik əlamətləri özündə qoruyub saxlayan dialekt materiallarından bəhrələnmək çox vacibdir. Bu zəruriyyət reallıqdan – Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətindən doğur, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, eləcə də müasir məsələləri araşdırılan zaman ümumxalq dilimizin həmin iki qolunun qarşılıqlı əlaqəsi prinsipinə söykənərək uğurlu elmi nəticələr əldə etmək

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 1-ci hissə. s. 40-41.

mümkündür. «Bəzən yazılı materiallar müəyyən dövrdən asılı olaraq ayrı-ayrı şivə xüsusiyyətlərini özündə daha çox əks etdirir. Hətta bəzən yazılı dil müəyyən tarixi şəraitdə müəyyən şivələr qrupuna əsaslanmışdır. Məsələn, ümumxalq Azərbaycan ədəbi dilinin ilk dövrlərində və sonrakı dövrlərində dialektlərə münasibət eyni xarakterdə olmamışdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili türk sistemli dildir, azərbaycanlıların ulu babaları midiyalılar və albanlardır. Onların dili barədə heç bir məlumat yoxdur. Tarixi mənbələrlə qədim Azərbaycan ədəbi dilində işlənən toponimlərin müəyyən qisminin ümumişlək dialektlərə əsaslandığı haqqında məlumatlar çoxdur.

Hazırda Midiya və alban dilləri məsələsi də elmi şəkildə həll olunmamış qalır. Midiya, Albaniya, Arran ərazisində müxtəlif tayfa ittifaqları fəaliyyət göstərmişdir. Həmin tayfa ittifaqları arasında türk etnoslarının varlığına şübhə yoxdur. Həm də müxtəlif sistemli dillərdə çox qədimlərdən qarşılıqlı nüfuzetmə başlamışdır. Həm də bu başlanğıcın Midiya dövründən əvvəllərə gedib çıxdığı bildirilir. Lakin Midiya dövründə qarşılıqlı təsirin daha həlledici səviyyədə olmasına şübhə edilmir.

Qarşılıqlı təsir geniş anlayış bildirir. Burada türkdilli etnosların bir-birinə nüfuzu unudulmamalıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin meydana çıxması xalq dilinin yaranması ilə bağlıdır. Yəni canlı danışmaq dili – dialektlərlə ədəbi dilin yaranmasının ilk başlanğıcından qarşılıqlı münasibətdə olmuşdur. İlk mərhələdə ədəbi dilimizin şifahi qolu formalaşmışdır. Müxtəlif tayfaların siyasi-iqtisadi cəhətdən birləşməsi onların nitqində qabarıq əks olunmuşdur, hikmətli ifadələrin atalar sözləri və məsələlərin, nəğmələrin, əfsanələrin bir tayfanın dilindən o birinə keçməsi zəruriliyi yaranmışdır. Bununla da şifahi və yazılı nitq materiallarında ümumişləmə prosesi əmələ gəlməyə başlayır.

Prof. Ə.Dəmirçizadənin yazdıqlarında müəyyən həqiqət vardır: «Məlum olduğu üzrə Azərbaycan folklorunda, xüsusən mənzum əsərlərində sözlərin fonetik tərkibi həmişə sözlə saz ahəngi uzlaşmasının ən yaxşı vasitələrindən biri olmuşdur.

Bu vasitədən aşırıq yaradıcılığında, eləcə də yazılı ədəbiyyatımızda müxtəlif şəkillərdə istifadə olunmuşdur» (Ə.D.»KDQ», s.16). Dodaqlanan saitlərin musiqi ilə oxunan əsərlər üçün daha böyük əhəmiyyət daşıdığı da qeyd edilməlidir. Ona görə də musiqi ilə oxunan əsərlərdəki sözlərin tərkibində dodaqlanan saitlərin çox işləndiyini görürük.

İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlərin ümumxalq və ədəbi dilimizin yazılı abidələrində, eləcə də dialektlərdə varlığı da Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Ümumişlək dialekt sözləri Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlərin əlaqəsinin izahında tutarlı faktor rolunu oynayır. Məsələn, dialektlərdə «coş» felinin işləndiyi məlumdur, həmin söz ədəbi dildə də işlənir. Cəbrayıl keçid şivəsində həmin mənada coşu da işlənir.

Al-hiyə, kələk, biclik (DTS, s.31). Al ilə ala gözləri aldıadı aldı könlümü, Alınıgör nə al edər, kimsə irişmək əlinə (Nəsimi). Azərbaycan dili dialektlərində və Azərbaycan ədəbi dilində «al» sözü *hiylə*, *yalan* mənasını bildirir. Məni *al* dilə tutma, nə sözün var mərdanə deynən (Bər). Aş dialektlərin çoxunda anlaşıldığı üçün ümumişlək dialekt sözü sayılır. Aş-yemək, xörək, qonaqlıq (DTS, s.61). Azərbaycan dialektlə-

rində, Azərbaycan dilinin Arpaçay kəndləri (Türkiyə) şivələrində *aş* sözü «yemək, xörək» mənasında işlənir: - Sən gedəndən nə *aş* yemişəm, nə *ərrəx* yemişəm (Aslanxana κ.).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *aş* sözünün mənası daralmışdır. Belə ki, *aş* xörəyin bir növünü, yəni plovu bildirir. *Aş* dialektlərimizdə plov mənasında da işlənir.

Baba – ata (DTS, s.76). Azərbaycan dialektlərinin çoxunda *ata* mənasını bildirdiyi üçün *baba* sözü ümumişlək səciyyəli dialekt sözüdür. Qazax, Borçalı, Dmanisi, Bərdə dialektlərində *baba* sözü *bava* şəklində işləndikdə *ata* mənasını deyil, *baba* mənasını ifadə edir.

Ədəbi dilin canlı danışiq dili ilə yaxınlığı, qarşılıqlı əlaqəsini göstərən mühüm faktorlardan biri poeziyada dialekt sözlərinin işlənməsidir. Ümumişlək dialekt sözləri canlı danışiq leksikasının müəyyən qatını (qolunu) təşkil edir; Dialektizmlərin bir qisminin, daha doğrusu, ümumişlək hissəsinin bədii ədəbiyyata gətirilməsi müxtəlif dialektlərə mənsub şairlərin, ədiblərin və dramaturqların adı ilə bağlıdır.

Hər bir yazıçı dövrün ədəbi dil normalarına sadıq qalmaqla bərabər, ümumişlək dialekt sözlərindən də məqsədəuyğun istifadə edir. Ümumişlək dialekt sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət göstərir.

Xüsusən, xalq şeiri üslubunda yazan şairlərin əsərlərində dialekt sözləri daha çox olur.

Dialekt sözləri öz fərqləndirici əlamətləri ilə ədəbi dil sözlərindən seçilir. Onlar fərqli xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa ayrılır: 1) fonetik dialektizmlər, 2) leksik dialektizmlər, 3) qrammatik dialektizmlər.

Biz daha çox leksik dialektizmlərə diqqət yetirildiyini görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. B., 1973.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., I, III hissə. 1997, 2000.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c. Anqara, 1999.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B., 1999.
5. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı. B., 1997.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1976.
7. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., Maarif.1993.
8. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.

ОБЩЕПОТРЕБИТЕЛЬНЫЕ ДИАЛЕКТНЫЕ СЛОВА И ИХ ВЗАИМОСВЯЗЬ С ЛИТЕРАТУРНЫМ ЯЗЫКОМ

С.И.АСКЕРОВА

РЕЗЮМЕ

В азербайджанской лингвистики изданы много значительных книг, которые включают в себя историю литературного азербайджанского языка, защищены докторские и кандидатские диссертации, посвященные языку отдельных писателей, напечатаны монографии и статьи.

Дialeкты имеют важное влияние на формирование норм литературного языка, улучшение всех разделов языка (фонетика, грамматика, лексика).

В этой статье говорится о связи литературного языка и диалектов в лексическом значении, так же влияние диалектов на норм литературного языка.

**THE CURRENT DIALECTICAL WORDS AND THEIR INTERRELATION
WITH LITERARY LANGUAGE**

S.İ.ASKEROVA

SUMMARY

A lot of considerable books in Azerbaijani linguistics have been published which contain the history of literary of Azerbaijani language. The thesis of a Doctor's and candidate's degree devoted to the language of separate writers, have been defended, monographs and articles have been printed as well.

Dialects have great influence on the formation of literary languages, improvement of all the branches of language such as: (phonetics, grammar,lexics)

The article deals with the relation of literary language and dialects in a lexical meaning and the influence of dialects to the norm of literary language as well.